

La interdisciplinarietat com a eix fonamental en la formació dels estudiants de l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya

M ^a ÀNGELS BALLIU BADIA	mballiu@xtec.cat
LÍDIA BALUST CLAVEROL	lbalust@xtec.cat
JOAQUIM CAMPS GIRALT	jcamps16@xtec.cat
MIQUEL MIRAMBELL ABANCÓ	mmirambe@xtec.cat

Professors de l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya

Resum

Arran del canvi experimentat per la professió de la conservació i restauració de béns culturals en els darrers anys –esdevenint cada vegada més una tasca interdisciplinària– l'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya, d'ençà de la seva fundació l'any 1991, ha exercit una docència basada en la interdisciplinarietat, amb el ferm convenciment que la professió serà completament interdisciplinària, si ho és també la seva formació.

Paraules clau

Interdisciplinarietat, formació, Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya, Unicum.

Introducció

Durant la primera dècada del segle XXI s'ha anat consolidant de forma definitiva la denominació de conservador-restaurador de béns culturals (sovint també anomenat conservador-restaurador de patrimoni cultural), en detriment de la denominació predominant a la segona meitat del segle XX que era la de restaurador d'obres d'art. Aquest canvi de denominació no ha estat un caprici, sinó el reflex d'una profunda transformació de la professió. La restauració ha deixat de ser considerada una tècnica artística per esdevenir una ciència interdisciplinària (Mirambell 2002, p. 6-11).

S'entén per interdisciplinarietat la col·laboració entre professionals de dues o més disciplines o camps d'estudi per tal d'assolir uns objectius comuns que implica un repartiment dinàmic i flexible de l'autoritat. En l'àmbit de l'educació la interdisciplinarietat és definida com la interacció entre dues o més disciplines, que implica confrontació i intercanvi de mètodes i punts de vista i que aporta un nou enfocament a un objecte d'estudi. Podeu consultar per exemple: http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris_En_Linia [consulta 09.05.2012].

La concurrència de professionals de diverses especialitats en la conservació i restauració de béns culturals es va començar a concretar l'any 1978 quan Agnes Ballestem va presentar un document al Comitè de Normes i Formació de l'ICCROM, posteriorment revisat i assumit per l'ICOM el 1984 en el qual es definia la professió sota aquesta nova òptica, apostant decididament per la interdisciplinarietat com a eina bàsica en el treball del conservador-restaurador, el qual havia de complementar la seva tasca amb els resultats d'anàlisis i investigacions d'estudiosos d'altres disciplines, especialment de caire humanístic, científic, tecnològic i plàstic.

Finalment l'any 2002, 2003 i 2004 l'associació European Confederation

of Conservator-Restorers' Organisations (E.C.C.O.), va publicar *Les directrius professionals: la professió i el seu codi ètic* on va recollir la nova orientació de la professió, a més d'establir que la formació del conservador-restaurador ha d'estar basada en l'equilibri entre la formació pràctica i la teòrica, incidint en la mancança d'alguns centres formatius que, amb la voluntat d'allunyar-se de l'estigma d'una professió artesanal, han dotat els seus plans d'estudi d'un excés de càrrega teòrica, menystenint la necessària pràctica i perícia manual que implica la formació en conservació i restauració. Aquestes mateixes premisses foren adoptades també per l'European Network for Conservation-Restoration Education (ENCoRE).

Hores d'ara ningú discuteix que la conservació i restauració de béns culturals ha de ser interdisciplinària i que ha de comptar amb la confrontació de mètodes i sabers entre disciplines. Ara bé, parafrasejant el títol de la convocatòria d'aquesta XIIIena reunió del Grup Tècnic, cal qüestionar-nos si l'exercici de la professió és realment interdisciplinari o és encara una ficció.

No hi ha cap dubte que a principis del segle XXI tots els conservadors-restauradors de béns culturals a l'hora d'exercir la professió, d'una manera o altra, consulten especialistes d'altres disciplines. Ara bé, no s'ha assolit ni de bon tros un òptim nivell de col·laboració entre totes les disciplines, especialment amb les de caire científic i tecnològic, que encareixen i retarden els projectes de conservació i restauració, a més d'estar a l'abast de molt pocs. Pel que fa a les disciplines artístiques, com ja s'ha comentat, estan en general estigmatitzades, mentre que les més assequibles són probablement les humanístiques.

D'altra banda, també cal tenir en compte la natural tendència dels humans de resistir-nos als canvis, de manera que molts professionals actuals encara han estat educats com a restauradors d'obres d'art i han hagut d'anar-se transformant en conservadors-restauradors de

béns culturals. És en aquest sentit que la formació es mostra com una eina essencial per vèncer aquesta resistència al canvi. Els centres formatius tenen l'obligació d'educar en la interdisciplinarietat i assumir sense complexos aquesta tasca. És obvi que perquè la professió sigui completament interdisciplinària, també ho ha de ser la seva formació.

L'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya, un centre compromès amb la interdisciplinarietat

L'Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals (ESCRBCC) va ser fundada l'any 1991, de manera que durant els seus vint anys d'existència ha estat sempre compromesa amb una formació interdisciplinària, tal com ho demostren els dos plans d'estudis que s'han impartit fins ara: el títol superior de conservació i restauració de béns culturals equivalent a una diplomatura universitària de tres anys de durada (que s'ha extingit durant el curs 2011-2012) i sobretot l'actual títol superior de conservació i restauració de béns culturals de quatre anys de durada i plenament integrat a l'Espai Europeu d'Educació Superior (començat a impartir el curs 2010-2011). Tots aquests anys d'experiència ens han permès dissenyar un nou pla d'estudis adaptat a la nova realitat professional tenint molt present la ja irrenunciable aposta per la interdisciplinarietat (Mirambell 2010, Figueras et al. 2012).

Al llarg d'aquests vint anys l'escola ha agrupat el seu professorat en una organització centrada en quatre departaments: el Departament de Conservació i Restauració, el Departament de Ciències i Tecnologia, el Departament d'Humanitats i el Departament de Plàstica. Aquesta estructura departamental és el reflex de la cruïlla de les diverses disciplines que concorren en l'exercici de la professió: les ciències físiques (física, química i biologia) i tecnològiques (mitjans audiovisuals, recursos informàtics i fotografia) agrupades en el

Departament de Ciències i Tecnologia; l'arqueologia, la història, la història de l'art, l'etnologia, la museologia, la museografia, l'arxivística, etc. en el Departament d'Humanitats; les tècniques i els materials artístics, el dibuix, el volum, el color, etc. en el Departament de Plàstica; i la teoria i la pràctica de la conservació i restauració, així com la conservació preventiva en el Departament de Conservació i Restauració. Per tal de garantir un funcionament adequat d'aquesta estructura, l'ESCRBCC compta amb 21 professors que s'encarreguen d'impartir les diferents assignatures: 9 professors de conservació i restauració, 2 professors de dibuix artístic i color, 2 professors de volum, 1 professor de fotografia i recursos informàtics, 1 geòleg, 1 biòleg, 4 historiadors de l'art i 1 arqueòleg.

Això no obstant i de cara a la necessitat ineludible de difondre el gir de la professió cap a una vessant cada vegada més interdisciplinària, l'ESCRBCC va considerar des d'un bon començament que no n'hi havia prou amb l'exemple ofert en el decurs de la pràctica diària a l'escola i que calia fer visible als estudiants i als professionals de la conservació i restauració els nous requeriments de l'exercici de la professió, mitjançant una publicació que se'n fes ressò. Aquest fou un dels objectius fundacionals de la revista *Unicum*.

***Unicum*, una eina al servei de la formació interdisciplinària**

La revista *Unicum* és una publicació anual de l'ESCRBCC que va veure la llum per primera vegada el maig de 2001 amb l'edició del número 0 i que enguany s'acaba de publicar el número 11. En la seva realització hi participen professors, alumnes i exalumnes, de manera que és una eina didàctica que contribueix a divulgar les activitats i experiències efectuades a l'ESCRBCC, a més de ser un espai obert a la difusió de noves aportacions en el camp de la recerca i la investigació per part de professionals destacats.

A banda de ser una eina que permet reforçar les competències generals, transversals i específiques del pla d'estudis, ens ha permès educar als estudiants en la interdisciplinarietat mitjançant la publicació de diverses actuacions realitzades a l'escola en les quals els mateixos alumnes hi van participar. La tasca realitzada durant aquests onze anys ha estat molt destacable.

Com a mostra d'això, tot seguit s'explicaran quatre intervencions de béns culturals realitzades a l'ESCRBCC i publicades en forma de monografia a la revista Unicum. Cada una de les intervencions correspon a una de les especialitats que actualment s'imparteixen al centre i són un reflex de l'estructura en quatre departaments exposada anteriorment, tot demostrant que l'organització departamental de l'ESCRBCC obeeix a les necessitats reals de l'alumne per tal que, un cop finalitzats els seus estudis, hagi adquirit les competències generals, específiques i sobretot transversals d'aquests ensenyaments i així poder exercir la professió amb totes les garanties necessàries. La publicació de cadascun dels quatre casos esmentats a la revista Unicum va permetre completar el procés formatiu dels estudiants implicats, a més de dotar la intervenció d'un valor afegit, atès que l'equip de professors i alumnes que intervenen un bé cultural, quan són conscients que la seva intervenció serà publicada un cop finalitzada, els obliga a aplicar i a comprometre's amb uns protocols d'actuació que van més enllà de l'aprenentatge a l'aula.

Així doncs, cada monografia aplega diversos articles redactats des dels quatre departaments de l'ESCRBCC – a vegades amb la col·laboració d'especialistes externs – de manera que, com si es tractés d'un puzzle, van encaixant les peces que han permès fer una intervenció interdisciplinària. En cada cas però, el pes dels departaments ha estat divers i, per tant, s'han seleccionat quatre casos en els quals es podrà observar aquesta diversitat.

La descoberta d'una pintura inèdita de Francesc Tramulles

Durant el curs 2002-2003 l'activitat docent de l'ESCRBCC va permetre un fet poc habitual: la descoberta de l'autor d'una pintura a l'oli sobre tela que presidia un dels retaules barrocs de l'església parroquial de Palau de Noguera al Pallars Jussà. La intervenció de conservació i restauració va comportar la col·laboració entre els quatre departaments de l'ESCRBCC, essent destacable la implicació del Departament d'Humanitats, ja que aquesta pintura es va haver d'estudiar vinculada al conjunt patrimonial del qual formava part i que va provocar uns exhaustius estudis previs des de l'àmbit de la Història de l'Art. Així doncs, s'estudià a fons el patrimoni artístic de Palau de Noguera, un senyoriu dels ordes del Temple i de l'Hospital i d'una manera molt especial els set retaules barrocs conservats en la seva església parroquial dedicada a Sant Joan Baptista, atès que el quadre de Francesc Tramulles presidia un d'aquests set retaules. La investigació històrica es completà amb un extens estudi de Francesc Tramulles Roig, que va permetre determinar la seva autoria sense cap mena de discussió, a més d'aprofundir en la iconografia del quadre on hi ha representada la Mare de Déu del Carme intercedint a favor de les ànimes del purgatori (Fuguet 2004, Mirambell 2004).

A banda de la rellevància de la recerca històrica, també s'implicaren en la intervenció els altres departaments, com el de Ciències i Tecnologia, en el si del qual es feren diverses anàlisis per tal de determinar la tècnica pictòrica i els materials emprats. En aquest cas un llenç de fibra de lli amb una trama densa i amb un teixit de tafetà. També s'identificà l'ús d'oli de llinosa com a aglutinant, així com la composició de la capa de preparació de la pintura (una mescla de creta, terres i argiles amb cola orgànica) segons un procediment habitual a la Catalunya de l'època. Finalment, es determinaren les espècies fúngiques presents a l'obra (Rocabayera 2004).

A partir d'aquestes dades, es portà a terme una estreta col·laboració amb el Departament de Conservació i Restauració, el qual va extreure les precaucions a l'hora de netejar la pintura, realitzant-se per primera vegada a l'ESCRBCC, amb bases enzimàtiques i saliva artificial, esdevenint la part més delicada de tot el procés. Sortosament es van confirmar les sospites inicials i es va posar al descobert la signatura del pintor, que confirmava les hipòtesis del Departament d'Humanitats i l'atribució indiscutible a Francesc Tramulles (Balust 2004).

Per acabar, la col·laboració entre els tres departaments va permetre establir que el mantell de la Mare de Déu del Carme es pintà amb blau de Prússia, un pigment descobert al 1704 i que Tramulles ja utilitzà entorn dels anys 1750-1760, esdevenint un dels pioners a Catalunya. Sens dubte, la seva estada a París entre 1746 i 1747 fou determinant en el coneixement de l'esmentat pigment.

La reintegració il·lusionista d'un relleu de Damià Forment

Durant els cursos acadèmics compresos entre 2001 i 2003 a l'ESCRBCC es va restaurar un relleu d'alabastre amb la representació del Baptisme de Jesús procedent de l'ermita de Sant Joan de Montblanc atribuït a l'escultor del segle XVI Damià Forment. A causa del mal estat de conservació del relleu i de les característiques de l'ermita (una balma natural oberta sense cap mesura de protecció i seguretat) es va decidir consolidar l'original molt malmès i realitzar una reintegració il·lusionista a partir d'una reproducció del relleu original, utilitzant com a única referència gràfica disponible i anterior a l'agressió que va patir l'obra, una fotografia de l'any 1918 conservada a l'Institut Amatller d'Art Hispànic de Barcelona. La reintegració il·lusionista es va ubicar a l'ermita –oberta al culte– i l'original fou traslladat a l'ajuntament de Montblanc, on encara s'exhibeix després del procés de conservació executat a l'ESCRBCC.

Figura 1. Mare de Déu del Carme intercedint a favor de les ànimes del purgatori de Francesc Tramulles, després del procés de conservació i restauració (fotografia: ESCRBCC).

Figura 2. Presentació final del relleu del baptisme de Jesús atribuït a Damià forment després del procés de conservació i restauració (fotografia: Montserrat Artigau).

Figura 3. Detall del procés de reintegració sobre la reproducció del cap de Sant Joan del baptisme de Jesús atribuït a Damià forment (fotografia: Lúdia Balust).

Arribar a aquesta solució no fou fàcil i va caldre un intens diàleg entre els quatre departaments de l'ESCRBCC, destacant aquesta vegada la participació del Departament de Plàstica, que s'encarregà de realitzar la reproducció del relleu original i després de la reintegració il·lusionista sobre la reproducció. No cal dir que fou un repte, tant a nivell tècnic com de criteris de restauració, atès que la reintegració il·lusionista al segle XXI no és precisament ben vista. És per això que es va obrir un debat molt enriquidor sobre l'oportunitat d'emprendre una reintegració d'aquesta mena, arribant a la conclusió que estava absolutament justificada per l'estat de mutilació del relleu original i per la impossibilitat de retornar-lo al seu emplaçament inicial com a objecte de culte. Calia, per tant, realitzar una reintegració il·lusionista que – a més de solucionar aquests aspectes – permetés aprofundir en el coneixement de la tècnica escultòrica de Damià Forment i facilitar la investigació de l'obra formentiana.

Des del Departament de Plàstica de l'ESCRBCC s'executà la reproducció del relleu i la posterior reintegració, evitant caure en la falsificació artística i històrica, de manera que les parts noves afegides a la reproducció es feren amb una textura de superfície i un modelat diferents a l'original, així com amb materials distints. La reintegració il·lusionista, per la seva banda, es feu de polièster i pols d'alabastre (Camps 2005).

Un cop executada la reintegració no només es van satisfer els objectius inicials, sinó que es va aprofundir en el coneixement de la tècnica escultòrica de Damià Forment, a més d'enfortir l'atribució a aquest escultor. Conseqüentment, aquest cas convida a reflexionar sobre la possibilitat d'obrir vies d'investigació inèdites mitjançant la reintegració il·lusionista d'obres escultòriques mutilades.

Pel que fa al relleu original, el Departament de Conservació i Restauració de l'ESCRBCC va optar per una intervenció molt

Arribar a aquesta solució no fou fàcil i va caldre un intens diàleg entre els quatre departaments de l'ESCRBCC, destacant aquesta vegada la participació del Departament de Plàstica, que s'encarregà de realitzar la reproducció del relleu original i després de la reintegració il·lusionista sobre la reproducció. No cal dir que fou un repte, tant a nivell tècnic com de criteris de restauració, atès que la reintegració il·lusionista al segle XXI no és precisament ben vista. És per això que es va obrir un debat molt enriquidor sobre l'oportunitat d'emprendre una reintegració d'aquesta mena, arribant a la conclusió que estava absolutament justificada per l'estat de mutilació del relleu original i per la impossibilitat de retornar-lo al seu emplaçament inicial com a objecte de culte. Calia, per tant, realitzar una reintegració il·lusionista que – a més de solucionar aquests aspectes – permetés aprofundir en el coneixement de la tècnica escultòrica de Damià Forment i facilitar la investigació de l'obra formentiana.

Des del Departament de Plàstica de l'ESCRBCC s'executà la reproducció del relleu i la posterior reintegració, evitant caure en la falsificació artística i històrica, de manera que les parts noves afegides a la reproducció es feren amb una textura de superfície i un modelat diferents a l'original, així com amb materials diferents. La reintegració il·lusionista, per la seva banda, es feu de polièster i pols d'alabastre (Camps 2005).

Un cop executada la reintegració no només es van satisfer els objectius inicials, sinó que es va aprofundir en el coneixement de la tècnica escultòrica de Damià Forment, a més d'enfortir l'atribució a aquest escultor. Conseqüentment, aquest cas convida a reflexionar sobre la possibilitat d'obrir vies d'investigació inèdites mitjançant la reintegració il·lusionista d'obres escultòriques mutilades.

Pel que fa al relleu original, el Departament de Conservació i Restauració de l'ESCRBCC va optar per una intervenció molt

respectuosa, establint com a objectius aturar el procés de degradació de l'obra i fer-la més comprensible, malgrat el seu estat ruïnós. Per això, es van retirar les intervencions de reparació que maldaven l'obra, es va consolidar el suport i es van centrar els esforços en el sistema de presentació, dissenyant una estructura reversible de ferro, degudament estabilitzat (Artigau 2005).

El diàleg interdepartamental es va completar amb el Departament d'Humanitats, sobretot a l'hora de justificar l'oportunitat de realitzar reintegracions il·lusionistes en l'actualitat. En descàrrec de la intervenció d'aquest relleu formentianà, cal dir que avui en dia les reintegracions il·lusionistes són acceptades sense reserves quan es tracta d'imatges exposades al culte, en les quals el valor artístic i històric esdevé secundari. D'altra banda, aquesta vegada la reintegració no es realitzà directament sobre l'original, sinó sobre una reproducció, de manera que la reproducció i el relleu original seguiren processos i camins totalment diferents (Mirambell 2005).

La conservació i restauració d'un bagul folrat de pell de 1883

Durant el curs acadèmic 2004-2005 es va restaurar a l'ESCRBCC un bagul folrat de pell datat el 1883 i pertanyent al Museu de l'Art de la Pell de Vic. La intervenció va estar coordinada des de l'especialitat de Conservació i Restauració de Document Gràfic, tot i que va comportar la col·laboració amb les altres especialitats de l'escola (Conservació i Restauració de Béns arqueològics, d'Escultura i de Pintura) i, sobretot, amb conservadors i restauradors externs especialitzats en àmbits poc coneguts, com la pell.

Així doncs, el director del Museu de l'Art de la Pell de Vic col·laborà amb un exhaustiu estudi tècnic i historicoartístic que li va permetre concloure que el bagul s'havia executat amb pell de Rússia l'any 1883,

probablement en el si d'una colònia jueva d'una zona de predomini ortodox, com Grècia o el sud de la península d'Anatòlia (De la Fuente 2006).

D'altra banda, el bagul tenia diversos materials (pell, fusta, tela, paper i metall), el tractament dels quals va requerir la participació de les altres especialitats del Departament de Conservació i Restauració, així com del Departament de Ciències i Tecnologia de l'ESCRBCC que, al seu torn, va comptar amb la col·laboració de l'Escola Superior d'Adoberia d'Igualada per realitzar l'estudi analític dels materials constitutius del bagul i la determinació dels agents biològics d'alteració a partir de les exúvies trobades. D'aquesta manera, es va poder determinar que la fusta era de pi bord, que la pell era moscovita adobada amb escorça d'arbres de la zona, que la tela era un tafetà de cotó i que el paper estava format per una mescla de pastes molt lignificades i de fibres

Figura 4. Bagul folrat amb pell de Rússia de l'any 1883 exposat al museu de l'art de la pell de Vic, després del procés de conservació i restauració (fotografia: mapv).

de cotó. També es determinaren com a agents biològics d'alteració quatre espècies distintes d'insectes detritívors (Rocabayera 2006).

Pel que fa al procés de conservació i restauració, es va comptar amb l'assessorament i amb la participació directa de la restauradora del Museu de l'Art de la Pell de Vic durant les seves visites mensuals a l'ESCRBCC mentre va durar la intervenció. Inicialment el procés va consistir en la neteja i desmuntatge del bagul, per tal d'intervenir separatament els diversos elements constitutius. No obstant això, la fase més important del procés fou la recuperació de la pell mitjançant un tractament de neteja, nodriment i hidratació, per tal de retornar-li els constituents naturals perduts. També es feren empelts en les zones perdudes a base d'una pell de vedell adobada al crom, amb una consistència, gruix i tint similars a l'original (Balliu et al. 2006).

La conservació i restauració de materials arqueològics de la Cova des Pas

Som de nou davant d'una intervenció que ha comptat amb la col·laboració de diverses institucions (Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques de la UB, Departament de Ciències Històriques - Grup de Recerca Arqueobaleare de la UIB, Unitat d'Antropologia Biològica de la UAB, Consell Insular de Menorca i ESCRBCC), que ha fet possible la restauració de diversos béns arqueològics procedents de la Cova des Pas del terme municipal de Ferreries a Menorca. Aquesta extensa participació institucional és el reflex, una vegada més, de la concurrència de diverses disciplines com l'arqueologia, l'antropologia, l'arqueobotànica i la conservació i restauració de béns culturals.

Després dels treballs d'excavació duts a terme entre el setembre de 2005 i el febrer de 2006 per un equip format per sis arqueòlegs, un antropòleg

i una conservadora-restauradora de béns culturals, s'extragueren diversos materials que es restauraren a l'ESCRBCC. Cal assenyalar com a fet molt destacat la presència d'una conservadora-restauradora de béns culturals durant l'excavació, un element transcendent per a la recuperació d'un material arqueològic molt especial.

La Cova des Pas fou utilitzada com a espai d'enterrament col·lectiu en diverses èpoques successives compreses entre el 1610 aC i el 840 aC aproximadament (Fullola et al. 2008). Tanmateix, la seva rellevància rau en què la combinació de diversos factors ha afavorit la preservació a la cova de restes peribles rarament conservades en altres jaciments arqueològics.

La presència d'un equip interdisciplinari durant l'excavació va permetre planificar detalladament el procés d'extracció dels materials i la recollida de mostres. Així doncs, es recuperaren restes pol·líniques pertanyents a elements florals rituals, fustes i fibres vegetals dels jaços i civeres dels cadàvers, cordes i trenes de fibres vegetals emprades per embolicar els sudaris de pell d'animal, restes òssies, contenidors rituals de cuir o de banya, puntes de llança de bronze, braçalets de bronze i, sobretot, cabells humans trenats amb anelles d'estany associades a la trena.

La recuperació de tot aquest material es va poder fer gràcies a l'acurada tasca d'extracció, embalatge, transport i magatzematge practicada. A partir de la qual es va poder analitzar i restaurar. Cal destacar, per exemple, l'estudi arqueobotànic i tecnològic realitzat sobre les restes de fusta, carbó i fibres vegetals (Picornell et al. 2008) o bé les anàlisis pol·líniques que permeteren establir l'ús de plantes en les pràctiques funeràries a la Cova des Pas (Riera et al. 2008).

En paraules de les conservadores-restauradores tot plegat fou possible gràcies a l'aplicació d'una metodologia interdisciplinària:

Figura 5. Treballs de consolidació i extracció de cordes per part de la conservadora i restauradora de béns culturals que va participar en l'excavació arqueològica a la cova des pas (fotografia: equip d'excavació).

Figura 6. Detall de cabells trenats tal com es van recollir en l'excavació arqueològica a la cova des pas (fotografia: equip d'excavació).

“Creiem, sincerament, que la metodologia d’excavació emprada, la selecció d’un equip competent en diferents matèries i, principalment, l’especial cura i paciència amb què s’ha tractat el material des dels primers moments del descobriment, ha condicionat que s’hagi pogut recuperar en la seva totalitat un material perible i extremadament delicat” (Cho i Chinchilla 2008, p. 44-45).

Conclusió final

La certesa que la interdisciplinarietat és bàsica en una proposta docent completa i de qualitat, ha estat sempre present en els plantejaments i prioritats de les programacions de l’ESCRBCC i això s’ha reflectit en diferents intervencions on ha estat necessària aquesta col·laboració interdisciplinària entre els quatre departaments de l’ESCRBCC i també amb d’altres institucions vinculades amb l’estudi, la investigació i la gestió de patrimoni cultural.

L’exposició de quatre intervencions de conservació i restauració realitzades a l’ESCRBCC, confirma l’encert d’educar en la interdisciplinarietat i prepara adequadament a l’estudiant per a l’exercici de la professió.

Bibliografia

Artigau M., “Procés de conservació i restauració”, *Unicum 4*, p. 14-19, 2005.

Balliu M.A., Biasi C. i Genís T., “Procés de conservació i restauració d’un bagul de 1883”, *Unicum 5*, p. 10-13, 2006.

Balust L., “Procés de conservació i restauració”, *Unicum 3*, p. 42-51, 2004.

Camps J., “La reintegració il·lusionista del relleu del Baptisme de Jesús atribuït a Damià Forment”, *Unicum 4*, p. 20-28, 2005.

Cho S. i Chinchilla J., “La conservació i restauració dels materials arqueològics de la Cova des Pas”, *Unicum 7*, p. 30-54, 2008.

De la Fuente F., “Un bagul folrat de pell de Rússia de l’any 1883”, *Unicum 5*, p. 4-9, 2006.

Figueras X. i Mirambell M., “Vint anys formant conservadors-restauradors de béns culturals”, *Unicum 11*, p. 5-18, 2012.

Fuguet J., “Palau de Noguera, un senyoriu dels ordes del Temple i de l’Hospital i el seu desconegut patrimoni artístic”, *Unicum 3*, p. 4-15, 2004.

Fullola JM, Guerrero VM, Petit MA, Calvo M, Malgosa A, Armentano N, Arnau P, Cho S, Esteve X, Fadrique T, Galtés I, Garcia E, Fornes J, Jordana X, Pedro M, Riera J, Sintés E, Zubillaga M. “La Cova des Pas (Ferrerries, Menorca): un jaciment cabdal en la prehistòria de les Balears”, *Unicum 7*, p. 10-20, 2008.

Mirambell M., “Del restaurador d’obres d’art al conservador-restaurador de béns culturals. Breu recorregut per la història de la professió”, *Unicum 1*, p. 6-11, 2002.

Mirambell M., “Una pintura inèdita de Francesc Tramulles”, *Unicum 3*, p. 16-29, 2004.

Mirambell M., “Damià Forment i el relleu del Baptisme de Jesús de l’ermita de Sant Joan de Montblanc”, *Unicum 4*, p. 4-13, 2005.

Mirambell M., “Justificació de la reintegració il·lusionista de la reproducció del Baptisme de Jesús atribuït a Damià Forment”, *Unicum 4*, p. 30-43, 2005.

Mirambell M., “El nou grau de conservació i restauració de béns culturals: un rept per a l’ESCRBCC”, *Unicum 9*, p. 6-11, 2010.

Picornell Ll., Solé A., Allué E., “Estudi arqueobotànic i tecnològic de les restes de fusta, carbó i fibres vegetals de la Cova des Pas (Ferrerries, Menorca)”, *Unicum 7*, p. 22-25, 2008.

Riera S., Miras Y. i Servera G., “Anàlisis pol·líniques a la Cova des Pas: l’ús de plantes en les pràctiques funeràries”, *Unicum 7*, p. 26-29, 2008.

Rocabayera R., “Caracterització dels materials i de la tècnica pictòrica”, *Unicum 3*, p. 30-41, 2004.

Rocabayera R., “Estudi científic-tècnic dels materials constitutius d’un bagul de 1883”, *Unicum 5*, p. 10-13, 2006.